

рада» — своїм «найдовершенішим прозовим твором», «класичним здобутком української літератури» (2). Першу редакцію роману було завершено в 1845—1846 рр. Але через цензурні утиски були опубліковані лише частини роману в журналах «Современник» та «Москвитянин» (3). Арешт П. Куліша і більш як трирічне заслання до Тули (1847—1850) зламали всі його творчі та видавничі плани. Українською мовою твір вдалося надрукувати лише в 1857 р. (4). Цього ж року він вийшов російською мовою з післямовою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской» в журналі «Русская беседа» й окремим виданням (5). У центр свого роману автор поставив дійсну історичну подію — «Чорну раду», що відбулась в Ніжені в 1663 року. Через сприймання героїв роману цієї події Куліш показує життя й соціальну психологію різних станів і верств України другої половини XVII ст. Вихід роману «Чорна рада» став подією в літературно-громадському житті того часу, зустрів захоплений прийом у читачів. Роман високо оцінили М. Костомаров, М. Максимович (6).

На засланні в Тулі П. Куліш написав два романи — «Алексей Однорог» та «Искатели счастья». Останній роман і досі не надрукований. Цензура знайшла в ньому шкідливі демократичні ідеї. Рукопис його зберігається в Чернігівському музеї. Тільки невеличкий уривок з роману був надрукований під назвою «Потомки заднепровских гайдамак» у 1860 р. (7).

Історичний роман «Алексей Однорог» П. Куліш надрукував в 1852—1853 роках в «Современнике» під псевдонімом «Николай М.» (8). Куліш розвинув в романі тему батьківського прокляття. Герой роману «Алексей Однорог» покинув батьківський дім, він мандрівник, який заплутався в складній політичній ситуації і безнадійно шукав шляхів, що привели б його нарешті до батьківського дому.

Серед багаточисленної художньої прози П. Куліша по досліджуваній проблематиці слід виділити опубліковані на початку 60-х років частину незакінченого роману «Липові пущі», дія якого відбувається за останніх часів Гетьманщини та оповідання «Січові гості», «Мартин Гак», що відображають гайдамацькі часи в Україні.

Основною характерною рисою художньої прози П. Куліша з історичної проблематики є поєднання вигаданої, белетристичної оповіді, вигаданих героїв з історичними подіями та історичними особами. Історичну правду Куліш вважав доконечною потребою письменника. Деякі думки з цього приводу він

висловив в епілозі до другого російського видання «Чорної ради». Тут він розмірковував над тим, наскільки «Тарас Бульба» М. Гоголя є історичним романом. П. Куліш віддавав належне М. Гоголю в тому, що він «открыл для великороссиян своехарактерный и поэтический народ» та що твори Гоголя дали поштовх для вивчення історії та етнографії України (9). Але, вважав Куліш, вони містили мало етнографічної та історичної істини.

Дбання П. Куліша про історичну реальність засвідчене не тільки в епілозі до «Чорної ради», але й у листі до О. Бодяньського, написанному 16 червня 1848 року, під час роботи над «Алексеем Однорогом». У цьому листі він повідомив, що замість одного історичного роману вирішив написати наукову працю «История Бориса Годунова» й роман «Северяки», які пізніше отримали назви «История Бориса Годунова и Кмитрия Самозванца» та «Алексей Однорог» (10). Цей лист цікавий тим, що висвітлює метод, який притаманний Кулішу при написанні історичної художньої прози. Цікаво, що спершу він готував собі матеріали для справжньої наукової праці й досліджував факти, а вже потім вигадував сюжет.

Якщо придивимось до трьох історичних романів П. Куліша, то помітимо, що міра залучення до них реальних фактів та осіб поступово зростає. У романі «Михайло Чарнишенко» історичних персонажів та дійсних подій немає, окрім згадки про вербування охочих для війни за Голштинську спадщину Петра III. «Алексей Однорог» уже подає історичну особу Дмитра Самозванця. У сцені зустрічі його з Олексієм переплітаються долі вигаданих і не вигаданих персонажів.

В романі «Чорна рада» залучено чимало історичних персонажів та подано реальну подію історичного значення. Аналіз та співставлення подій, зображених в «Чорній раді» з історичними фактами були вже зроблені істориком Л. Окиншевичем, який прийшов до висновку, що розповідь Куліша загалом точна (11). Всі події, пов'язані з «Чорною радою», головним чином відбувались навколо боротьби за гетьманство між Я. Сомком та І. Брюховецьким. Куліш правильно показав, що І. Брюховецького підтримувало Запоріжжя, селяни, міщани. Є у романі й послання на такі не вигадані факти, як Козелецька рада, на якій старшина обрала гетьмана Сомка, Гадяцькі пункти, розгром польського війська в Пилявцях і Збаражі та Берестецька битва, коли поляки завдали поразки українцям. У «Чорній раді» залучено чимало історичних

персонажів. Навіть топографія та географія описаних місць є точною.

Л. Окіншевич відмітив деякі фактичні неточності в романі. Так, «Чорна рада» тривала три дні, а не один, як зобразив Куліш; полковників Вуяхевича та Гвинтовку подано як зрадників Я. Сомка, тоді як вони завжди залишались йому вірними (12). На такого виду неточності вказав І. М. Максимович (13). Але ці незначні огріхи не вплинули на зображення достовірного конфлікту в Україні 1663 року.

Характерною рисою художньої прози П. Куліша є широке залучення ним історичних та етнографічних джерел, цитування їх як у текстах творів, так і у поданих примітках до них. Куліш виступає не тільки як письменник, він і добре обізнаний історик. Він подає історичні коментарі, виражає своє бачення історичних подій не тільки в діалогах та вчинках своїх героїв, а і у передмовах та епілогах, багаточисленних примітках до художніх творів, складених ним.

Підбір та тлумачення джерел П. Кулішем дає змогу зрозуміти погляди його як історика. Так, у примітках до роману «Михайло Чарнишенко» Куліш піддав внутрішній критиці офіційні документи як джерела для вивчення історії, стверджуючи, що вони не можуть дати багатосторонньої правди для встановлення історичної істини. Він пише: «...чтоб узнать, как было в прежние времена, не читайте официальных бумаг, написанных по установленной форме: из них вы ничего не узнаете. Берите источники более частные и личные; там явится истина без политического покрова» (14). Ось чому, вважає П. Куліш, історик, «руководствующийся преимущественно официальными бумагами и мало обращающий внимания на другие источники может представить больше ход дел, чем действительную историю народа, как это и сделал Бантиш-Каменский, в своей «Истории Малой России» (15).

Основними історичними джерелами в художній прозі П. Куліша були козацькі хроніки — «Літопис Самовидця», «Літопис Грабянки», «Літопис Величка». Слід зазначити, що один із рукописних примірників «Літопису Самовидця» виявив сам П. Куліш, подорожуючи у 40-ві роки Україною і пізніше опублікував О. Бодяньський у серії «Чтения» (16). Використання новознайдених історичних джерел дало змогу П. Кулішу побачити у новому світлі природу козацьких війн в Україні другої половини XVII ст.

Великий вплив на П. Куліша, як і на його сучасників, справила «История Руссов» — свого роду публіцистичний

памфлет, «вічна книга незалежності українського народу» (17). Куліш сприйняв з цього твору головну ідею — одстоювання прав на самостійний розвиток України.

Творчі шукання П. Куліша привернули його увагу до польських джерел. Це поширило джерелознавчу базу його творів.

Досить серйозно ознайомився П. Куліш при написанні прозових творів з історичними дослідженнями того часу. Це, насамперед, «История Малой России» Д. Бантыш-Каменского, «История Малороссии» М. Маркевича, «История Новой Сечи» А. Скальковського та інші.

Найважливіше місце відводив П. Куліш етнографічним джерелам. Етнографічні дослідження були одним з його першорядних інтересів. В 40-х роках, він, подорожуючи по Київщині, зібрав велику кількість етнографічних матеріалів, які пізніше видав в славнозвісних «Записках о Южной Руси» (1858—1857). Частина цих матеріалів знайшла відображення у художніх творах при описах національного одягу та інтер'єру, українських старовинних будівель, страв та всього того, що складає зміст поняття «побут» у найширшому розумінні. До тексту прозових творів входить оригінальний матеріал українських легенд, пісень, історичних дум та переказів, описи давніх українських звичаїв. Куліш використав матеріали сербської та польської етнографії.

До яких періодів української історії звертається П. Куліш в художній прозі? Яке значення, на його думку, тих чи інших подій та історичних постатей в історії України?

Однією із найголовніших та найяскравіших подій в історії України для П. Куліша була Хмельниччина — «слишком живая, восторженная эпоха Малороссии» (18). П. Куліш не зображує безпосередньо цю подію в своїх прозових творах, але звернення до неї та її характеристика містяться в кожному художньому творі.

Дуже цінною для дослідження історичних поглядів П. Куліша є передмова до першої редакції «Чорної ради», надрукованої в «Современнике». В ній П. Куліш виділив основні причини Хмельниччини, визначив характер та значення цієї події для історії України. Серед причин, що привели українців до «отчаянного и повсеместного восстания», П. Куліш називає не тільки національне та релігійне подавлення українців. П. Куліш писав: «Удивляюсь, как наши историки, цитирующие при своих книгах так много источников, не вычитали из этих источников, что восстание Хмельницкого было не

тільки восстанням одного племені проти́н другаго, одной релігії проти́н другої, ско́лько восстаніем низших сословий Речи Посподитої проти́н панов» (19). Як доказ своєї думки, П. Куліш наводить своє бачення становища різних верств українського суспільства в цей період, додавши у примітках українські та польські документальні джерела, що повинні були обґрунтувати його погляди. Він відмічав широкий спектр причин, що призвели до визвольної боротьби українського народу у XVII ст. Це національний, релігійний гніт, втілений в економічні та соціальні утиски.

Звертає на себе увагу захоплення історичною постаттю Б. Хмельницького, що його висловлює Куліш в художній прозі. Так, в романі «Михайло Чарнишенко» сотник Чарниш, якому симпатизує автор, створює своєрідний культ Хмельницького. Герої історичних романів П. Куліша завжди з повагою згадують Хмельницького.

П. Куліш відзначав величезну любов Б. Хмельницького до України та святу волю його досягти її незалежності. Він романтизував образ Хмельницького. У передмові до першої редакції «Чорної ради» Куліш писав: «Богдан Хмельницький належить к числу величайших вождей народных. Он, кроме воинского искусства, в высшей степени обладал трудным искусством управлять умами своих подчиненных. Он один мог совладать с народом, возрожденным им из неключимого рабства, с этим разнузданным конем, вырвавшимся на волю — и как только не стало Хмельницкого, не стало и единопущия в Малороссии» (20).

Чому ж, на думку П. Куліша, події розвивалися в несприятливому для України напрямку? Народ, вважає П. Куліш, що скинув із себе стару аристократію, починає відчувати тяготу нової аристократії. Після смерті Б. Хмельницького на сцену історії виходять люди своєкорисні, які створюють між собою ворогуючі партії. Цим користується Польща, яка повертає на свій бік гетьманів та удержує під своєю протекцією Правобережжя.

Протиріччівість історичних поглядів П. Куліша в його прозі знаходить вияв в оцінці ним ролі Росії в долі України. Оцінюючи в цілому в «Чорній раді» роль Російської держави в долі українського народу негативно, він в той же час писав про «нравственную необходимость слияния в одно государство южнорусского племени с северным» (21), що свідчило про непослідовність його поглядів. Це в значній мірі відштовхувало від нього багатьох діячів національно-визвольного

го українського руху. Так, Я. Сомко виступає перед нами спершу як прихильник Росії, але тут же маємо твердження Шрама, який висловлює свій сумнів: «Ой синку, — рознюхали ми тепер добре бояр та воевод московських». Куліш не згадує жодним словом про позитивну роль Росії в Україні. Ніде не видно, щоб спілка з Москвою була на користь Україні, власне старшинсько-козацькій верстві, що прагала провідну роль в державі. В романі «Михайло Чарнишенко» та уривку з роману «Липовые пуши» роль Росії в історичній долі України розкривалася негативно.

Ще більше негативно на справи України вплинула, як вважав П. Куліш, Гетьманщина, яку в 80-х роках він назвав «безголовою» (22). Не випадково для першого свого роману з історії українського народу Куліш вибрав не епоху особливо напруженої боротьби за своє національне буття, а навпаки, «останній листок із історії цього дивного феномена» — період останніх часів Гетьманщини.

Україна в ті часи ще жила власним життям, зберегла ще свої привілеї. Росія ще не підкорила Україну повністю своїм законом, відмічав П. Куліш. Але Україна вже занепадає, козаччина вмирає, самостійному буттю України наближається кінець. Це усвідомлює сотник Чарниш в романі «Михайло Чарнишенко». Він, як і П. Куліш, шукання молоддю козацької честі й слави в боротьбі за Голштинську спадщину Петра III вважає за чистий авантюризм, більш того — кваліфікує як зраду інтересів батьківщини. Сотник Чарниш намагається довести до свого сина думку про те, що необхідно досягати влади в цивільному уряді для того, щоб добре впливати на всі справи України.

Як вважав П. Куліш, в останні часи існування Гетьманщини більшість українських панів вже давно загубили свою національну гідність. Це він дуже яскраво показав в романі «Липовые пуши», зобразивши побут козацького роду Венікових, представники яких належали до полкової старшини. Вони користувалися обставинами розпаду Гетьманщини для своїх особистих інтересів, експлуатували простий народ і козаків (23).

Тільки народ жив почуттям любові до рідного, національного. Він зберіг той спосіб життя, одяг, мову, віру та звичаї. Тому не випадково П. Куліш в «Михайлі Чарнишенку» піднімав проблему людей, які відірвались від батьківського дому, які не відчували рідного ґрунту, які розірвали зв'язки з народом, з батьками, з традиціями свого народу. Ця пробле-

ма особливо хвилювала молоде покоління 40-х років, кращі представники якого згурпувались навколо Кирило-Мефодіївського братства. Ідея боротьби за національне відродження оформлювалась у П. Куліша як тема «повороту в дім отчий». Шана до батьків повинна, на думку П. Куліша, викупити усе покоління української молоді від смертельних гріхів національної зради, що як погроза остаточної загибелі нависла над українським народом.

В художній прозі П. Куліша знайшли широке відображення проблеми козацтва та гайдамацтва. Козацька проблематика була в центрі інтересів Куліша як історика. В прозових творах П. Куліш намагався показати еволюцію козацтва. Він вважав, що до Б. Хмельницького козаки були однією із гноблених верств українського суспільства, яка боролась за свої права, виступала на захист простого народу, православної віри та України. Під час Хмельниччини козаки разом з селянами та міщанами захищали Україну від польських шляхтичів. В ході війни значна частина козаків збагатилась, перетворилась в провідну українську верству, що всіма силами намагалась закріпити за собою права власності на землю. П. Куліш усвідомлював різницю між реєстровими та нереєстровими козаками, бідними та багатими козаками, між городовими, козаками-землевласниками та запорожцями.

П. Куліш романтично захоплювався Запоріжжям: «Запоріжжя іспокон віку було серцем українським, на Запоріжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запоріжжя як у горні іскра...» (25). П. Куліш сприймає його як феномен минувшини. На його думку, суто чоловічій республіці з її кочовим анархізмом уже просто немає місця. Так, суспільство, зображене в «Чорній раді», потребує хуторів, міст, міцних і стабільних сімейних зв'язків. Ось чому в кінці роману щезає запорожець Кирило Тур. Він мусить зникнути, бо йому немає місця у новому, зорієнтованому на сім'ю, хліборобському суспільстві. Куліш оприймає невпливний хід історії, який на боці городового козацтва та козаків-землевласників. І не випадково роман закінчується мирною сімейною картиною, де показано Петра, представника маєтного козацтва, який оселився на хуторі з молодою дружиною та її батьками.

В повісті «Потомки заднепровских гайдамак» (1860 р.) та кількох оповіданнях П. Куліш звернувся до проблеми гайдамацтва. Він вірно відмітив, що гайдамацтво виникло як про-

тест проти панських неправд. Якщо для польської шляхти гайдамаки — розбійники, то для простого люду — вони захисники ображених та беззахисних, тому, констатує Куліш, народ за Дніпром до сих пір співає пісні про гайдамаків.

Але й у цьому питанні проявляється суперечливість поглядів П. Куліша. В ряді історичних оповідань, таких як «Січові гості» (1862), «Мартин Гак» (1863) він висловлює інше ставлення до гайдамацького руху. Всі події в цих творах подані в сприйнятті селян. Гайдамаки тут якась стороння сила, а не широкий народний рух. Гайдамаки — «січові гості». Тільки молодь переходить на їхній бік, статечні селяни проти них. Мартин Гак — чесна, хоробра людина. Пошуки правди привели його в ряди гайдамаків. Але з часом Мартин розуміє, що гайдамачина — «діло гидке перед богом і перед людьми..., не такий орді Україну рятувати». В усіх думках Мартина, якому симпатизує Куліш, не важко впізнати ідеологію Куліша, що був проти будь-якого насильства.

В своїх історичних поглядах П. Куліш виходив із романтичної ідеології та релігійних постулатів християнства, із реальних фактів української минушини та власного досвіду.

Історичний процес, як вважав П. Куліш, — це історія народів, що живуть по закону Божому, по закону природи. Український народ має таке велике право на своє життя, як і найменша травинка на своє. Він — «необыкновенный народ, который явился чудесным образом, как роскошный цветок посреди враждебных для него стихий, блеснул необычайным блеском славы, дал знать о себе целому свету; но недостало в нем сил для его кипучей жизни, и он склонил голову преждевременно...» (26).

Ідея Божого Промислу як керівного в історії знайшла втілення в усій художній прозі П. Куліша. Так, в романі «Михайло Чарнишенко» Куліш приводить слова Б. Хмельницького, що стали своєрідним девізом повстання під його проводом проти Польщі: «Що буде, то буде; а буде те, що Бог дасть» (27). Герої роману «Чорна рада» теж поділяють віру в Божий Промисел. Сам Куліш завершує цей роман такими словами: «...чому указав Господь рости й цвісти, те й останется, й красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило» (28).

Важливим для аналізу є епілог П. Куліша до російського видання «Чорної ради»: «Об отношении малороссийской словесности к общерусской». В ньому Куліш доводив та обґрунтовував ідею окремішності українського народу та його мо-

ви, відзначав високий рівень його культури. Саме тут він намагався не тільки декларувати ці високонатріотичні ідеї, а й захистити їх на практиці, втілити їх у життя, написавши перший роман українською мовою. Куліш відстоював право української мови на самостійне існування, відзначав її самобутність, красу і багатство. Питання мови було на той час одним із головних аспектів боротьби українців за своє національне буття. П. Куліш підкреслив в епілозі дуже важливу думку про те, що під час написання роману, він «подчинил всего себя былому» (29), тримаючись принципу історизму.

У висновках П. Куліш підкреслював, що хоча у XVII ст. український народ й об'єднався з московським царством, але це був не мізерний народ, а народ гідний, який в більшості своїй складався із характерів самостійних, гордих усвідомленням своєї людської гідності. Він в своїх поняттях зберіг початки «высшей гражданственности». Цей народ, наголошував П. Куліш, дав Росії багатьох енергійних, талановитих діячів, вплив яких не мало сприяв розвитку державної сили російського народу. Коли Україна приєдналася до Росії, «умственная жизнь на севере тотчас оживилась притоком новых сил с юга» (30), і потім Україна постійно приймала діяльну участь у розвитку російської культури, ідеї самобутності українського народу, його права на розвиток культури та освіти були одними із головних в творчості П. Куліша.

Таким чином, художня проза П. Куліша є важливим джерелом для вивчення його історичних поглядів. Проблеми історії України, до яких звернувся П. Куліш в 40-х — на початку 60-х років в художній прозі знайшли докладну розробку в його історичних наукових працях.

ПРИМІТКИ

1. Куліш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад. — К. — 1843. — Ч. 1—3.

2. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К. — 1989. — С. 13.

3. Куліш П. Пять глав из нового романа «Черная рада»//Современник. — СПб. — 1845. — Т. 37. — С. 332—376; т. 38. — С. 5—37; 135—196; Его же. Киевские богомольцы в XVII ст.//Там же. 1846. — Т. 41. — С. 62—121, 177—225, 297—343; Его же. Казацкие паны. Отрывок из незаданного романа «Черная рада»//Москвитянин. — М. — 1846. — Ч. 1. — № 1. — С. 81—122; Его же. Один день из жизни запорожца Кирила Тура//Там же. — Ч. 3. — № 5. — С. 3—32.

4. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — СПб. — 1857.

5. Куліш П. Черная рада. Хроника 1663 г. — М. — 1857; Его же. Указ.

- соч.//Русская беседа. — М. — 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1—108; т. 3. — Кн. 7. — С. 3—32.
6. Костомаров Н. «Черная рада» П. Кулиша//Рец.//Современник. — СПб. — 1858. — Т. 67. — Кн. 1. — С. 1—28; Максимович М. Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии: Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада». Письмо к Г. И. Галагану//Русская беседа. — М. — 1858. — Кн. 9. — С. 13—27.
7. Кулиш П. Потомки заднепровских гайдамак//Повести. — СПб. — 1860. — Т. 4. — С. 253—323.
8. Николай М. Алексей Однорог. Исторический роман//Современник. — СПб. — 1852. — Т. 36. — № 2. — С. 61—140; 1853. — Т. 37. — № 1. — С. 9—78; № 2. — С. 161—224.
9. Кулиш П. Об отношении малороссийской словестности к общерусской. Эпилог к «Черной раде»//Твори/За ред. О. Дорошкевича. — Харків — Київ. — 1931. — Т. 3. — С. 413—414.
10. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому 1846—1877//Киевская старина. — 1898. — Т. 60. — № 2. — С. 286.
11. Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Кулиша//Кулиш П. Твори. — Т. 3. — С. 169—185.
12. Там же. — С. 181.
13. Максимович М. Указ. соч. — С. 13—27.
14. Кулиш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад//Сочинения и письма/Ред. А. М. Каманина. — К. — 1910. — Т. 5. — С. 26.
15. Там же. — С. 27.
16. Летопись Самовидца о войнах В. Хмельницкого и о междуусобиях, бывших в Малой России по его смерти//Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М. — 1846. — № 1. — С. 1—72.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. У двох томах. — 2 вид. — К. — 1993. — Т. 2. — С. 288.
18. Кулиш П. Пять глав из нового романа «Черная рада»//Современник. — Т. 37. — С. 341.
19. Там же. — С. 341.
20. Там же. — С. 342.
21. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. — С. 420.
22. Кулиш П. Історичне оповідання//Кулиш П. Хуторна поезія. — Львів. — 1882. — С. 42.
23. Кулиш П. Липовые пуши//Основа. — 1861. — № 5. — С. 22—24.
24. Кулиш П. Чорна рада//Твори. — Т. 3. — С. 47.
25. Там же. — С. 37.
26. Кулиш П. Михайло Чарнышенко//Сочинения и письма. — Т. 5. — С. 90.
27. Там же. — С. 125.
28. Кулиш П. Чорна рада//Твори. — Т. 3. — С. 165.
29. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. — С. 420.
30. Там же. — С. 411.